

ІСТОРІЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ. ІСТОРИЧНА СОЦІОЛІНГВІСТИКА

УДК 81'272:81-24

ТРИХОТОМІЯ ДОСКОНАЛА/СВОЯ/ЧУЖА МОВА В АНТИЧНОМУ СВІТІ

Лідія Сваричевська

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
Li52da@rambler.ru*

Стаття присвячена розгляду поняття «досконала мова» у зв'язку з поняттями «своя» та «чужа» мови в розумінні античних вчених. Основна увага приділяється працям Арістотеля, Платона, Секста Емпірика та Варрона як представникам різних напрямів філософії. Поняття досконалої мови розкрито через етнічний та ідеальний виміри.

Ключові слова: досконала мова, своя мова, варварська мова.

Пошуки досконалої мови властиві будь-якій культурі, зокрема європейській, яка бере свій початок в античному світі, де поняття досконалості було радше імпліцитним, ніж термінологічно вираженим. Не можна сказати, що давні не усвідомлювали існування інших мов, окрім своєї, але одна справа – знати, що існують інші мови, і зовсім інша – вважати, що існує певна досконала мова, яка, з одного боку, відповідає всім параметрам мислення, а з іншого – сутності речей. Пошуки такої мови починались із своєї, вона була вихідним пунктом міркувань та припущень стосовно оптимальних форм вираження, їх відповідності первинним образам (= ідеям) речей, гармонійності мовного спілкування, звідси й полеміка про природу найменування, згадка про існування певного ономотету (або номотету) – законодавця – того, хто встановлює імена, полеміка між аналогістами й аномалістами.

Мета цієї розвідки – дослідити джерела поняття досконалої мови, питання, яке порушив Умберто Еко і докладно розглянув на матеріалі розвитку європейської лінгвістичної думки від давніх часів до нового часу, завершивши оглядом штучних міжнародних допоміжних мов [1: 421]. Період античності вчений згадує лише в контексті тривалої діахронії багатьох різноманітних теорій та концепцій і стверджує, що навіть в культурах, де «Кратил» Платона не був відомим, будь-яка дискусія щодо природи досконалої мови відбувається у три етапи, наміченими платонівським текстом, де обговорюють умови вдосконалення певної мови: чи обрав Номотет слова, що іменують речі згідно з природою речей (*physis*), або ж він надав їм імена згідно з певним законом або ж за встановленням (*nomos*); Сократ (як центральна фігура діалогу) поводить двозначно і зрештою висуває тезу, що наші знання пов'язані не з іменами, а з речами, точніше ідеями.

Окреслення трихотомії *досконала/своя/чужа мова* в античних працях може допомогти глибше дослідити названі проблеми, а також зрозуміти етнічне й універсальне значення поняття досконалості.

Греки класичної доби знали людей, які розмовляли мовами, відмінними від їх власної, але й визначали їх як *barbaroi*, тобто істоти, які буркотять щось незрозуміле.

«Стоїки з їх чіткою семіотикою чудово знали, що якщо в грецькій мові будь-який звук відповідає ідеї, то ця ідея напевно присутня і в свідомості варвара, просто варвар не володіє зв'язком між грецьким звуком і своєю ідеєю, і тому його висловлювання можна не враховувати» [1: 20]. З іншого боку, і для варварів вони припускали існування та діяльність ономотетету, який в будь-яку звукову оболонку здатний вкласти образ (= ідею) речі, так само, як коваль робить річ з одного чи з іншого заліза, але щоразу відтворює той самий образ, незалежно від того, для кого він робить – для грека чи варвара. У «Кратилі» цю думку чітко виокремлено: «*Сократ.* – Відповідно, таким же чином ти будеш вважати і законодавця, тутешнього або варварського, доки він буде відтворювати образ імені, що підходить для кожної речі, в будь-яких складах, зовсім не гіршим законодавцем, чи буде він тут чи зовсім в іншому місці? – *Гермоген.* – Безумовно» [3: 46–47]. Правильність імені, тобто його відповідність образу речі можуть перевірити ті, хто вживає його: «*Сократ.* – А хто міг би найкращим чином керувати витвором законодавця і судити про вже виготовлене і тут і у варварів? Чи не той, хто буде ним користатися? – *Гермоген.* – Так» [3: 47]. Окрім того, Платон через Сократа висловлює думку, що досконале ім'я може бути запозиченим, і зовсім необов'язково шукати ідею речі в грецькому за походженням імені: «*Сократ.* – Я помічаю, що багато імен греки загалом, – і особливо ті, що живуть під владою варварів, – перейняли в цих останніх» [4: 49].

Аналізуючи цей діалог, Вітторіо Пізані висловлює думку, що «згідно з Платоном, існує певного роду природна мова, стосовно якої історичні мови, якщо вони правильно організовані, є перекладом на звуки, щоразу різні» [4: 12]. Такими історичними мовами вважаються і грецька, з різними її діалектами, і варварські. За Платоном, «правильність» імен характерна для кожної речі за природою, і певна «правильність» імен існує і в еллінів, і у варварів. Платон визнає доцільним враховувати у своєму дослідженні форми чужих діалектів – ξενικά (ксеніка). Як наслідок, доходить висновку, що імена – це результат діяльності одного або більше номотетів («законодавців»), які переклали на звуки ідеї самих імен, тобто поняття речей, що утворилися в них. Ці поняття, якщо вони повністю є адекватними до звуків, не повинні змінюватися, тобто мають бути такими, якими є звуки (= мови) грецькі чи варварські, на які здійснено переклад.

Грецькі філософи визнавали грецьку мову як мову розуму, і Арістотель побудував свої категорії на основі граматичних категорій грецької мови. Але це не означало, що він віддавав перевагу грецькій мові як першооснові досконалості, просто для нього «думка ототожнювалась з її природним провідником. Логос мав значення і думки, і мовлення» [1: 20]. Про мови варварів знали мало, хоча і визнавали, наприклад, що єгиптяни розробили свою, дуже давню, науку. Арістотель, обмежений емпіричним матеріалом, все ж таки припускає багатогранність способів позначення: «Слова, що виражені звуками, є символами уявлень у душі, а письмена – символи слів. Подібно до того, як письмена не одні й ті самі у всіх людей, так і слова не одні й ті ж. Але уявлення, які містяться в душі, безпосередніми знаками яких є слова, у всіх одні й ті самі, так само і предмети, відображенням яких є уявлення, – одні й ті ж» [5: 93].

Давні греки не тільки IV–V ст. до н. е., але й значно пізніше уявляли, що мови різняться між собою лише за звуковою формою, а за внутрішньою будовою вони досить тотожні, оскільки точно відтворюють будову мислення і реального світу, однакову для всіх людей. У цю епоху ніхто не намагався відтворити певну досконалу

мову у всесвітньому масштабі (такі спроби актуалізуються не раніше, як з початку доби Відродження), але цього якось інтуїтивно прагнуть, ця думка приваблива.

Дискусія стосовно аналогії й аномалії у граматичному мистецтві окреслює проблему пошуків досконалості, хоча сам термін «досконала мова» не вживається: ідеться про те, яка мова має бути зразком у граматиках – давня поетична мова Гомера і загалом мова літературних творів, чи мова, яка відповідає звичаям вживання, навіть якщо цей звичай запозичено у варварів, чи певна ідеальна мова, що має правила одноманітної зміни слів, які є результатом повної відповідності між логічними та граматичними категоріями (такі відповідності намагалися встановити представники Александрійської школи). Суперечки щодо «зразка» мови і, відповідно, предмета граматики найбільш докладно представлено у творах скептика Секста Емпірика «Проти граматики» та «Проти риторів», де він не тільки висловлює свій погляд, але й цитує багатьох авторів, твори яких з різних причин не дійшли до наших днів, але частково збереглися завдяки його критичному аналізу [6: 255–261].

Прихильник аномалії, Секст Емпірик стверджував, що досконалим є таке мовлення, яке відповідає звичаям вживання. Щоправда, його цікавила, насамперед, грецька мова, яка могла функціонувати в різних сферах – у філософії, медицині, музиці, побуті, поезії тощо, і тут він висловлює категоричну думку, що «надаючи кожній галузі те, що їй належить як правильне, ми будемо тими, хто *бездоганно* (курсив наш. – Л. С.) розмовляє по-грецьки» [7: 102]. З погляду сучасності, фактично йдеться про функціональні стилі, які властиві національним мовам і які свідчать про певний рівень досконалості – здатність обслуговувати різні сфери спілкування, тобто розмовляти і спілкуватись *бездоганно, досконала*. На той час, коли писав Секст Емпірик (III ст. н. е.), грецька мова була мовою культури, вона передавалася через школи граматики і поступово ставала офіційною мовою, і навіть в епоху Римської імперії вважалася мовою культури. Цікаво, що Секст Емпірик навіть латинську мову відносить до варварських, хоча в його час варварськими називали вже не всі нееллінські народи, як раніше, а лише ті, яких не торкнулася греко-римська культурна та політична експансія. Він по-своєму пояснює переваги грецької мови: «Тому якщо грецьке мовлення досягло визнання головно завдяки двом моментам: ясності і приємності вираження (до чого зовні додаються метафорика, виразність та інші стилістичні прийоми мовлення), то ми досліджуємо, на підставі чого це відбувається: чи на підставі загального звичаю, чи на підставі аналогії (щоби ми могли самі нею володіти). В усякому разі ми бачимо, що радше на підставі загального звичаю, ніж на підставі «аналогії» [7: 93–94]. Простежується думка, що досконалою мова стає в процесі вживання, коли природним шляхом формуються стилістичні засоби і здатність обслуговувати різні сфери спілкування – від побуту до філософії.

Незважаючи на елліноцентризм, усі слова (і грецькі, і варварські) для Секста Емпірика є умовними знаками і вживають їх згідно із звичаєм: будь-яке мовлення не може виражати абсолютного, єдиного для всіх істинного значення, інакше б усі люди (і елліни, і варвари) сприймали звуки мовлення щодо предметів, які ними позначаються, однаково; крім того, істина взагалі не може бути виражена за допомогою слів (яка, наприклад, істина у беззмистовних, вигаданих словах «блїтури» або «скидапсис»?).

Римський учений, прихильник аналогії, який не повністю заперечував явища аномалії, Марк Теренцій Варрон, у багатьох випадках більш глибоко розумів і трактував факти розвитку мови, ніж його сучасники (іноді він покликається на фонетичні регулярності, приміром, на явище ротацизму, про яке пише, що в багатьох словах,

де давні вимовляли S, пізніше стали вимовляти R; нерідко він залучає діалектний матеріал і факти інших мов). Явища латинської мови Варрон не вважав унікальними: «Відмінювання ввійшло в мовлення не тільки латинське, але й усіх людей через корисність та необхідність: адже якби цього не сталося, то ми не могли б і завчити таку кількість слів – оскільки незліченними є ества, на які вони відхиляються, – та й з тих, які ми завчили би, не було би очевидним, яким є зв'язок речей між собою» [8: VIII, 3].

Згідно з Варроном, аномалії потрібно виправляти поступово й обережно. Здійсненню мовної реформи повинні сприяти хороші поети, особливо ті, які пишуть для сцени. Варрон санкціонував усунення аномалій і в галузі словозміни, і в галузі словотворення. Але все ж таки Варрон доходить висновку, що не варто повністю відкидати ані аномалію, ані аналогію. Фактично він показав шлях до досконалості – поступове усунення «неправильностей» з орієнтацією на сценічне мовлення, яке є найбільш публічно впливовим (порівняймо ситуацію в сучасному світі, яка майже не змінилася, тільки розширилося поняття «сценічного» мовлення завдяки засобам мас-медіа, кіно тощо).

На відміну від давніх греків, римляни значно загострили протиставлення *своя/чужа* мова. Якщо греки, наприклад Секст Емпірик, визнавали і приймали запозичення, то римляни поняття досконалості обмежили латиною, іноді – латиною та еллінським мовленням. Скажімо, за Цицероном, «якщо існує певне мовлення, яке властиве римському народу та його столиці, мовлення, в якому ніщо не може образити наш слух, викликати почуття незадоволення або докір, ніщо не може звучати на чужий лад або нагадувати іноземне мовлення, то будемо наслідувати його й вчитися уникати не тільки сільської брутальності, але також й іноземних особливостей» [9: 204]. У такому розумінні досконалості перебуває джерело радикального пуризму, яке пізніше виявлялося в різні епохи і в різних культурах, коли заперечувалися будь-які запозичення.

Відсутність єдиного державного авторитету під часу розгляду проблем походження мови і в питаннях мовного нормування визначали умови розвитку давньо-грецької мовознавчої думки. Загалом антична мовознавча традиція склалася на матеріалі опису двох мов – грецької і латини, але орієнтація на вивчення реалізації в мові логічних категорій надала їй потенційно універсального діапазону. Тому пошуки досконалої мови в європейській культурі, які, як завжди, захоплюють і ґрунтовно описав Умберто Еко, так чи інакше проходили крізь видиму або невидиму призму античної традиції.

«Підозри стосовно того, що латинська і грецька – не єдині мови, за допомогою яких може бути виражена гармонійна цілісність людського досвіду, починають виникати приблизно у II ст., коли в греко-романському світі поширюються певні туманні одкровення, що приписуються перським волхвам, єгипетському божеству (Тховту, або Тоту-Гермесу), оракулам з Халдеї, піфагорійській та орфічній мудрості, народженій на грецькій землі...» [1: 22]. Таємні знання приваблюють, вони невідомі, і невідомі мови, якими їх виражено. Як стверджує в III ст. Діоген Лаєрцій («Життя філософів»), «заняття з філософії, як дехто вважає, почалися вперше у варварів, а саме: в персів були їх маги, у вавілонян та ассірійців – халдеї, в індусів – гімнософісти, в кельтів і галлів – так звані друїди» (цит. за: [1: 23]). Якщо греки класичної доби визначали варварів як людей, які не вміють членороздільно розмовляти, тепер те саме буркотіння іноземців вважають священною мовою, сповненою прихованих

таємин. Як стверджує Еко, у цю добу «ніхто не намагається відтворити досконалу мову, але до цього невизначено пориваються, цією думкою тішаться» [1: 23].

Поняття *досконалої* мови виформовується в надрах античної філософської думки і тісно пов'язане з поняттями *своя* (грецька, потім латинська) та *чужа* (варварська) мова. Ці поняття мають свою діяхронію смислового насичення від початку до кінця античного періоду. Вони пройшли свій шлях і мали різне, іноді протилежне трактування.

Досконала мова. Це поняття має два виміри: а) етнічний, коли йдеться про чистоту, гармонійність звучання та логічну чіткість своєї мови (передусім еллінської) та б) позаетнічний, ідеальний, коли формується уявлення про можливість існування певної зразкової мови, яка відповідала б *Логосу* як універсальному осмисленню, ритму та розмірності буття. Важливими є параметри, які, з одного боку, суперечать одні одним, а з іншого – взаємодоповнюють:

- наявність номотету = законодавець, що встановлює «правильні» імена (першочергово для грецької мови);
- «правильність» імен (звук імені відповідає ідеї);
- повні відповідності між логічними та граматичними категоріями («мова розуму»);
- бездоганність мовлення, тобто дотримання аналогії;
- існування мови поезії як зразка;
- відповідність звичаям вживання (навіть якщо цей звичай запозичено у варварів);
- істина взагалі не може бути виражена за допомогою слів (за Емпіриком), а отже, тут приховується питання: а за допомогою чого, чи якого досконалого засобу, крім мови, вона може бути виражена?

За різними античними джерелами, поняття досконалості поповнюється окремими параметрами, які увійшли до обов'язкових вимог стосовно використання мови: «Позитивних якостей мовлення є п'ять: *чистота* еллінського мовлення, *ясність*, *стислість*, *влучність*, *краса* (курсив наш. – Л. С.). Чистота еллінського мовлення полягає в способі вираження без помилок – у побутовому мовленні, але обробленому, не випадковому. Ясність є спосіб вираження, який показує думку так, щоб її легко було впізнати. Стислість є вираз, який містить у собі лише необхідне для розуміння предмета. Влучним є вираз, який відповідає предметові. Краса є вираз, який уникає побутовості» (Діоген Лаерцій) (цит. за: [9: 202]).

Особливо є скептичним є ставлення до можливості виявлення та встановлення досконалої мови, оскільки істину взагалі неможливо виразити за допомогою слів, за Секстом Емпіриком.

Своя мова. Спочатку – грецька → пізніше латинська (за часів Римської імперії грецька була в статусі мови класичної культури).

Риси: ясність, зрозумілість, благозвучність, поліфункціональність, відповідає категоріям розуму; досягла визнання в греко-римській культурі; має зовнішні ознаки «обробленості» – різні стилістичні засоби, можливості метафоризації тощо. Своя мова не є явищем унікальним (за Варроном, який стверджував, що певні граматичні явища є універсальними, наприклад відмінювання).

Чужа мова. *Статус:* спочатку – всі нееллінські мови (разом з латиною навіть у II ст. н. е.) → пізніше всі нелатинські (за винятком грецької).

Риси: незрозумілі, тобто варварські (= якість буркотіння), невідомі.

Ставлення до них: припускається існування для них номотету, але вислови варварів можна не враховувати (за стоїками); правильні імена можуть існувати і в еллінів, і у варварів (за Платоном); досконале ім'я може бути запозиченим (тобто варварським), і зовсім необов'язково шукати ідею речі в грецькому за походженням імені (за Сократом, у діалозі Платона «Кратил»); слова – знаки уявлень, які є однаковими в усіх людей (за Арістотелем); нічого – про функціональність; уникати запозичень, будь-яких чужих слів (за Цицероном).

Перспектива подальшого дослідження порушеного питання полягає в тому, що більшість сучасних мовознавчих і лінгвофілософських теорій та окремих понять беруть свій початок від античних праць, де часто певні ідеї або проблеми мають суто зародковий характер, як, наприклад, проблема пуризму (радикального або поміркованого), нормалізації рідної мови чи взаємодії з іноземними мовами.

1. *Еко У.* Поиски совершенного языка в европейской культуре / У. Еко. – СПб. : «Александрия», 2007. – 423 с.
2. *Robins R. H.* The Technē Grammatikē of Dionysius Thrax in historical perspective / R. H. Robins ; P. Swiggers, W. van Hoeske (eds.) // *Mots et parties du discours*. Leuven : Leuven University Press, 1987.
3. *Платон.* Кратил, или О правильности имен / Платон // *Античные теории языка и стиля* (антология текстов). – СПб. : АЛТЕТЯ, 1996. – С. 40–62.
4. *Пизани В.* Этимология (история, проблемы, метод) / В. Пизани. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 184 с.
5. *Аристотель.* Об истолковании / Аристотель // *Сочинения* : в 4 т. – М. : Мысль, 1978. – Т. 2. – С. 91–116.
6. *Сваричевська Л. Ю., Ясіновська О. В.* Матеріали до словника «Загальне мовознавство. Словник персоналій» / Л. Ю. Сваричевська, О. В. Ясіновська // *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – Вип. 46, ч. 2. – С. 255–270.
7. *Эмпирик С.* Против грамматиков / Секст Эмпирик // *Сочинение* : в 2 т. – М. : Мысль, 1976. – Т. 2. – С. 60–122.
8. *Terenti Varronis M.* De Lingua Latina [Електронний ресурс]. – Доступно з: <http://www.thelatinlibrary.com/varro.l110.html>.
9. *Античные теории языка и стиля* (антология текстов). – СПб. : АЛТЕТЯ, 1996. – 368 с.

TRICHOTOMY PERFECT/NATIVE/FOREIGN LANGUAGE IN ANCIENT WORLD

Lidiya Svarychevska

*Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine
Li52da@rambler.ru*

The article examines the notion of 'perfect language' in connection with notions 'native' and 'foreign' language in ancient scholars' interpretation. It is primarily concentrated on the works by Aristotle, Plato, Sextus Empiricus and Varro as representatives of various philosophical schools. The notion of 'perfect language' is disclosed via ethnical and ideal dimensions.

Key words: perfect language, native language, barbarian language.

**ТРИХОТОМИЯ СОВЕРШЕННЫЙ/СВОЙ/ЧУЖОЙ ЯЗЫК
В АНТИЧНОМ МИРЕ**

Лидия Сваричевская

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина
Li52da@rambler.ru*

Статья посвящена рассмотрению понятия «совершенный язык» в связи с понятиями «свой» и «чужой» язык в понимании античных ученых. Основное внимание уделяется работам Аристотеля, Платона, Секста Эмпирика и Варрона как представителям разных направлений философии. Понятие совершенного языка раскрыто через этническое и идеальное измерения.

Ключевые слова: совершенный язык, свой язык, варварский язык.

Стаття надійшла до редколегії 30.06.2010
Прийнята до друку 17.09.2010